

УДК 346.91: 346.21

ФІЗИЧНА ОСОБА–НЕГОСПОДАРЮЮЧИЙ СУБ'ЄКТ ЯК УЧАСНИК ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН

NON-BUSINESS ENTITIES – INDIVIDUALS AS A MEMBER OF THE ECONOMIC AND PROCEDURAL RELATIONS

Малетич М.М.,
суддя

Вищого господарського суду України

У статті розглядаються особливості участі фізичних осіб, які не здійснюють господарську діяльність, у господарських процесуальних відносинах. Визначено обмеження на участь громадян у процесуальних відносинах. Процесуальну правосуб'єктність громадян у господарському процесі запропоновано розглядати як елемент загальної господарської правосуб'єктності.

Ключові слова: правосуб'єктність, правовий статус фізичних осіб, суб'єкт господарювання, господарський процес, учасник господарських процесуальних відносин.

В статье рассматриваются особенности участия физических лиц, не осуществляющих хозяйственную деятельность, в хозяйственных процессуальных отношениях. Определены ограничения на участие граждан в процессуальных отношениях. Процессуальную правосубъектность граждан в хозяйственном процессе предложено рассматривать как элемент общей хозяйственной правосубъектности.

Ключевые слова: правосубъектность, правовой статус физических лиц, хозяйственный процесс, участник хозяйственных процессуальных отношений.

The article discusses the features of the participation of non-business entities – individuals as a members in economic and procedural relations. It is defined restrictions for individuals participation in economic and legal relations. Legal personality of individuals in the economic process it is proposed to consider as an element of the overall economic legal personality.

Key words: legal personality, legal status of individuals, commercial litigation, economic legal personality, participant of economic and legal relations.

Постановка проблеми. Правовий статус фізичних осіб-учасників господарських відносин є предметом регулювання багатьох законодавчих актів, насамперед Господарського кодексу України (далі – ГК), Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) та Цивільного кодексу України (далі – ЦК). У більшості випадків лише статус підприємця призводить де-факто та де-юре до виникнення господарської правосуб'єктності звичайних фізичних осіб. Але винятки із цього правила обумовлюють досить широке поле для участі фізичних осіб як зацікавлених осіб у господарському процесі. Належне процесуальне закріплення участі непрофесійних учасників господарського процесу в цьому разі дозволяє повною мірою досягнути мети господарського судочинства та сприяти суспільному господарському порядку.

Стан дослідження. На жаль, питання участі громадян у господарсько-правовій та господарсько-процесуальній літературі досліджено недостатньо. Окремі аспекти правового статусу громадян-підприємців були предметом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Є.О. Жарікова [1], Д.О. Жоравович [2], В.М. Махінчук [3], О.М. Переверзев [4], Т.В. Степанова [5, с. 136–138], В.С. Щербина [6] та інших. Разом із тим не вирішеними залишаються низка важливих проблем теоретичного та практичного характеру щодо змісту процесуального статусу фізичної особи в господарському процесі.

Метою статті є доопрацювання положень щодо правового статусу фізичної особи в господарському процесі, а також пояснення суті та значення участі фізичних осіб у господарському процесі України.

Виклад основного матеріалу. Участь фізичних осіб-негосподарюючих суб'єктів у господарському процесі як зацікавлених у розгляді справи осіб значно розширює розуміння поняття учасника господарського процесу.

Д.М. Притика, М.І. Титов, В.С. Щербина вважають суб'єктами процесуальних відносин осіб (громадян, організацій, а також їх посадових осіб), які здійснюють передбачені законом процесуальні дії [7, с. 63]. Інші автори визначають відповідних суб'єктів не через дії, що вони вчинюють, а через права (якими вони наділені процесуальним законом і які вони можуть реалізовувати на свій розсуд згідно з принципом диспозитивності) і обов'язки (які вони згідно з процесуальним законом повинні виконувати). При цьому під учасником господарського процесу розуміється особа, яку господарський процесуальний закон наділяє процесуальними правами та обов'язками, і яка вступає в процес для всебічного, повного та об'єктивного розгляду господарської справи та розв'язання спору [8, с. 70–72].

В.М. Дем'як під процесуальним статусом учасників господарського процесу розуміє законодавчо встановлене правове становище відповідних суб'єктів господарського процесу, яке полягає в наданні ним процесуальної право- та дієздатності й наділенні їх диференційованим комплексом процесуальних прав і обов'язків, обсяг і порядок реалізації (виконання) яких залежать від ступеня та характеру правового зв'язку цих суб'єктів з господарською справою та їх юридичного інтересу в її вирішенні [9, с. 7].

До складу учасників господарського процесу в ст. 18 ГПК України віднесено сторони, треті особи, прокурор та інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених ГПК. Розділ IV ГПК України також визнає учасниками господарського процесу представників сторін і третіх осіб; прокурора; судових експертів; перекладачів; посадових осіб чи інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, коли їх викликано для дачі пояснень із питань, що виникають під час розгляду справи. Цей склад учасників позовного провадження в господарських справах може бути доповнений іншими учасниками в інших провадженнях. Зокрема, згідно зі ст. 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» до учасників провадження про банкрутство відносяться також арбітражний керуючий, державний орган з питань банкрутства, представник органу місцевого самоврядування тощо.

Увесь цей перелік осіб сповна може бути приміряний до процесуального статусу громадян у господарському процесі. Разом із тим це не означає, що фізичні особи є тим суб'єктом, щодо якого формується основні процесуальні інститути за ГПК України. Адже господарський процес був традиційно орієнтований на захист господарських прав та інтересів саме у відносинах юридичних осіб-господарюючих суб'єктів. Від цього в процесі запроваджено низку положень щодо оперативного розгляду справ, заперечно участь свідків та усунуто роз'яснювальні та попередні стадії, розраховані на участь непрофесійних суб'єктів.

У контексті цього дослідження це означає, що фізичні особи, будучи учасниками господарських відносин, набувають певної професійної компетенції, викликані підприємницькими, корпоративними, сільськогосподарськими чи конкурентними інтересами, які вимагають залучити цю особу до сфери професійної господарської діяльності в якості учасника господарських відносин та, відповідно, надати цій особі набір процесуальних прав і обов'язків, процесуальних свобод.

Разом із тим положення господарського процесуального законодавства обумовлюють обмеження фізичних осіб бути стороною в господарській справі або зацікавленим у розгляді справи суб'єктом. Адже відповідно до ст. 1 ГПК України правом звертатися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених ГПК України заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням, наділені такі суб'єкти: «підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі – підприємства та організації)».

Таким чином, лише фізичні особи, які зареєстровані підприємцями, а отже набули статусу підприємця

серед інших фізичних осіб у цьому контексті є такими, що правоздатні повною мірою. Згідно зі ст. 1 ГПК України та ст. 12 цього кодексу фізичні особи, які не зареєстровані підприємцями, лише в справах виняткової компетенції господарських судів можуть розглядатися маючими повну процесуальну правоздатність. Зокрема, у ст. 1 ГПК України чітко підкреслюється, що «у випадках, передбачених законодавчими актами України», до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, фізичні особи, що не є суб'єктами підприємницької діяльності.

Такі випадки можна визначити на підставі статті 12 ГПК України.

По-перше, це справи про банкрутство, про які йдеться в п. 2 ч. 1 ст. 12 ГПК України. Відповідно до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника у справі про банкрутство» в справах про банкрутство фізичні особи, незареєстровані підприємцями, як зацікавлені особи можуть виступати у якості боржників та кредиторів, власників майна. Крім того, фізична особа може бути арбітражним керуючим. Адже згідно зі ст. 1 та ст. 12 вказаного Закону арбітражним керуючим визнається фізична особа, яка призначена господарським судом у порядку, визначеному автоматизованою системою з числа осіб, внесених до Єдиного реєстру арбітражних керуючих як розпорядник майна, керуючий санацією або ліквідатор із числа осіб, які отримали відповідне свідоцтво. Фізична особа може набути процесуальні права в справах про банкрутство в статусі власника майна боржника, представника органу місцевого самоврядування, представника працівників боржника чи уповноваженої особи засновників (учасників, акціонерів) боржника. Проте не кожна із цих осіб може визнаватися, по-перше, зацікавленою особою, а по-друге, у цьому разі безпосередніми учасниками процесу виступають низка учасників – юридичних осіб чи органів.

Зокрема, не можна говорити про те, що в справах про банкрутство фізична особа може діяти в якості державного органу з питань банкрутства, Фонду державного майна України. Але ці органи також не можуть реалізовувати будь-яку компетенцію, у тому числі процесуальну, у безпосередніх процесуальних відносинах без участі представників або органів. У цьому разі фізичні особи-представники також стають учасниками процесу. Хоча й можна говорити в цьому разі, що орган публічної влади може набувати певних опосередкованих процесуальних повноважень поза відносин представництва, але враховуючи те, що будь-яка процесуальна дія в справах про банкрутство має не лише формальну, але й фактичну сторону, участь фізичних осіб у цьому разі також передбачається. У цьому разі виникають потреби визнання не лише представницької правосуб'єктності особи, але й правосуб'єктності фізичної особи як органу юридичної особи.

З.В. Ромовська в цьому разі говорить про певне розходження між реальною потребою юридичної практики та юридичною доктриною, що вплинуло на чинне законодавство: радянська цивілістична доктрина назвала директора, ректора, голову правління не

представником, а органом юридичної особи. «Хоча не було б біди, якби цих осіб називали законними представниками юридичної особи» [10, с. 463] Із цим твердженням можна погодитися лише частково – повне ототожнення порушило б змістовну різницю між статутними та довірчими повноваженнями. Перші є дозвільним, а останні – обмежувальним типом регулювання, у першому випадку йдеться про дозвіл вчиняти будь-які дії, які не суперечать закону та статуту, а в іншому – лише ті дії, які передбачені довіреністю чи іншим актом. Хоча в законодавстві доречно було б бути визначені певні «містки» між інститутом представництва та інститутом органу юридичної особи. Зокрема, нарешті відповісти на запитання про те, чи можуть обмеження щодо представництва, зазначені в законі, зокрема щодо правомірності вчинення правочинів представником одночасно у своїх власних інтересах та інтересах іншої особи, представником якої він є. Але це тема окремого дослідження.

До справ про банкрутство, де громадянин-негосподарюючий суб'єкт може набувати господарських процесуальних прав, варто також відносити й випадки, передбачені спеціальною вказівкою щодо виключної компетенції господарських судів згідно з п. 7 ч. 1 ст. 12 ГПК України. Цей випадок торкається справ у спорах із майновими вимогами до боржника, стосовно якого порушено справу про банкрутство, у тому числі справи в спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів, пов'язаних із визначенням та сплатою (стягненням) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також справ у спорах про визнання недійсними правочинів (договорів), якщо з відповідним позовом звертається на виконання своїх повноважень контролюючий орган, визначений Податковим кодексом України.

Як видається, цей випадок досить «механічно» винесений в окрему категорію справ, хоча всі ці питання вирішуються в межах провадження про банкрутство. Виправдання такому окремому позначенню в законі можна надати, враховуючи фактично виникаюче окреме провадження, що виникає у зв'язку із розглядом відповідних справ у господарських судах, недостатньо пристосованим до звичайних господарських процесуальних процедур. Зокрема, виникає запитання про залучення свідків у процес про стягнення заробітної плати, про поновлення на роботі, надання фізичним особам – пересічним та непідготовленим до ведення юридичних справ особам – інших гарантій у процесі розгляду справи, які забезпечуються цивільним процесуальним законодавством, де участь таких непідготовлених суб'єктів супроводжується додатковими попереджувальними, інформаційними, доказовими та іншими інструментами. Виникаюча в такому випадку проблеми є достатньо потужним інструментом стимулювання держави до вироблення особливого господарсько-процесуального провадження в межах провадження про банкрутство.

Другий випадок категорії виключних справ, де фізичні особи-негосподарюючі суб'єкти можуть на-

бувати господарських процесуальних прав як сторони спору, є п. 3 ч. 1 ст. 12 ГПК України: справи, визначені «за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, віднесених законодавчими актами до їх компетенції». У цьому разі проблема виникає з підпорядкуванням фізичних осіб, що не є підприємцями, законодавству про захист економічної конкуренції та законодавству про Рахункову палату. Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» передбачається, що під суб'єктом господарювання, діяльність якого є предметом регулювання зазначеного закону згідно зі ст. 2 цього Закону, та який може бути підданий заходам впливу з боку Антимонопольного комітету України, є «фізична особа, що здійснює діяльність з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншу господарську діяльність, у тому числі яка здійснює контроль над іншою юридичною чи фізичною особою». Отже, формулюванням ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» вимагають оцінити випадки участі фізичних осіб у господарській діяльності, у контролі за іншими суб'єктами господарювання.

Інша річ стосується відповідної процесуальної правосуб'єктності в справах за позовами Рахункової палати, яка звертається до господарського суду у визначених Законом України «Про Рахункову палату» випадках. У цих справах фізична особа за природою не може бути позивачем або відповідачем, якщо йдеться про господарське судочинство. Адже згідно зі ст. 2, 7 Закону України «Про Рахункову палату» діяльність фізичних осіб щодо переліку питань, які виникають у зв'язку з діяльністю Рахункової плати через можливі позови до осіб, діяльність яких піддана контролю цього органу, виключає участь громадян-негосподарюючих суб'єктів.

Третій випадок досліджуваних справ – це справи, що виникають із корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними із створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів. Генеза розвитку відповідних положень закону щодо компетенції господарських судів достатньо красно-

мовно свідчать на користь широкого підходу до участі громадян як суб'єктів господарського права у відповідних процесуальних відносинах.

Четвертий випадок справ відповідної виключної компетенції господарських судів – це спори щодо обліку прав на цінні папери, передбачені пунктом 5 ч. 1 ст. 12 ГПК України.

Господарська процесуальна участь громадян у господарському процесі в таких випадках висуває додаткові вимоги до процесуальних механізмів.

Наведене доводить, що участь фізичних осіб у господарському процесі як осіб, зацікавлених у розгляді справи, на сьогодні піддано досить широким обмеженням у зв'язку із, по-перше, природою господарського процесу як особливої форми матеріальних господарських правовідносин, де основними учасниками виступають саме суб'єкти господарювання, а по-друге, із неможливістю забезпечити усі ті механізми процесуальної участі при розгляді судових спорів негосподарюючих суб'єктів, які можуть затягнути процес та зробити його вразливим перед зловживаннями та непрофесіоналізмом учасників. Саме неврахування низки аспектів виникнення участі пересічних громадян у справах про банкрутство, пов'язаних із непристосованістю господарських процесуальних механізмів до розгляду, наприклад, трудових спорів, і призвело до виникнення окремих процесуальних проблем та певної неготовності господарських судів до слухання справ в умовах участі непрофесійних учасників.

Висновки. Таким чином, розвиток законодавства про виключну компетенцію господарських судів має враховувати необхідність надання непрофесійним учасникам відповідних гарантій, які вони мають у звичайному цивільному процесі. Таку потребу слід визнати об'єктивним обмеженням у розвитку повноважень господарських судів, враховуючи виникаючу при такому залученні питанні про уніфікацію процесів, яка потягне нівелювання особливостей господарського процесу в порівнянні із загальним цивільним процесом. Завданням законодавця в цьому разі стає пошук реального балансу між забезпеченням професійного рівня господарського процесу та розширенням компетенції господарських судів на відносини між суб'єктами господарювання та громадянами-негосподарюючими суб'єктами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жарікова Є.О. Правовий статус суб'єкта підприємництва – громадянина : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Є.О. Жарікова. – Донецьк : ІЕПД НАН України, 2014. – 19 с.
2. Жоравович Д.О. Правові засади здійснення фізичною особою підприємницької діяльності / Д.О. Жоравович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 18. – С. 82–85.
3. Махінчук В.М. Суб'єкти підприємницької діяльності за цивільним та господарським законодавством України / В.М. Махінчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/Oleg/Downloads/mahinchuk_v_m_sub_ekti_pidpriemnickoi_diyalnosti_za_civilnim.pdf
4. Переверзев О.М. Питання правового режиму майна фізичної особи-підприємця / О.М. Переверзев, О.Д. Жоравович // Вісник Луганського університету внутрішніх справ. – 2012. – Спец. Вип. № 5. – С. 294–304.
5. Господарське право : [підручник] / за ред. О.П. Подцерковного. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 136–138.
6. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права : [монографія] / В.С. Щербина. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 264 с.
7. Притика Д.М. Арбітражний процес: законодавство та практика застосування : [навч. посібник] : в 2-х ч. / Д.М. Притика, М.І. Тітов. – Х. : Консум, 1999. – Ч. 2. – 1999. – 543 с.
8. Господарське процесуальне право : [підручник] / за ред. О.П. Подцерковного та М.Ю. Картузова. – 400 с.
9. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу у позовному провадженні : автореф. ... канд. юрид. наук : 1200.04 ; ІППП НАПрН України. – К., 2012. – 19 с.
10. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : [підручник] / О.П. Подцерковний – К. : Атіка, 2005. – 560 с.